

**Демографічні процеси в містах України середини 20-х рр. ХХ ст.
(за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р.)**

При розробці матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 р. поряд з адміністративним враховувався і господарсько-економічний критерій. Стосовно території УСРР дані розроблялися по шести економічних підрайонах, виділених Держпланом СРСР: Поліссю, Лівобережжю, Правобережжю, Степу, Дніпропетровському і Гірничопромисловому. Одночасно в групуваннях показників застосовувався принцип адміністративно-територіального поділу республіки, де нараховувалося 40 округ і автономна Молдавська республіка.

Першорядного значення у контексті нашого дослідження набувають запропоновані у програмі перепису критерії розподілу населених пунктів на міські і сільські. Програмні положення перепису про віднесення до розряду міст тих чи інших населених пунктів фактично успадкували настанови попередніх радянських переписів [1]. Міськими поселеннями вважалися всі міста і селища, які входили до цієї категорії в адміністративному порядку [2]. Крім цього, містами вважалися поселення, в яких основними для жителів були несільськогосподарські заняття (зокрема, фабрично-заводські селища, станційні, дачні містечка, торгово-промислові села). До згаданої групи входили й ті населені пункти, в яких проживало не менше 500 осіб (для торгово-промислових сіл 2000 осіб і більше), до того ж не менше половини самодіяльних осіб повинні були мати головним несільськогосподарське заняття. Таким чином, програма перепису дещо відступала від адміністративно-правового принципу [3].

Необхідно також додати, що в містах перепис охоплював і населення пригородів, зв'язаних з містом суцільною забудовою. Такі критерії визначення міських населених пунктів у подальшому були покладені в основу радянського законодавства, головним принципом якого в даному контексті, стало поєднання двох факторів: щільності населення і його економічної структури чи соціального складу.

В підсумках перепису виділялися дрібні, середні і великі міста [4]. До великих відносилися міста з населенням від 50 до 100 тис. мешканців і більше, до середніх - від 20 до 49 тис. мешканців, а решта вважалися малими. Ця градація дає можливість визначити, в яких саме містах зосереджувалась основна маса міських жителів республіки, пояснює, чи дійсно такий тип містоутворення відповідав критеріям урбанізації. Методологічно такий поділ дещо умовний і недосконалий, але у розпорядженні дослідників немає інших науково обґрунтованих критеріїв, які вплинули б на пріоритетність перепису перед поточною демографічною статистикою чи іншими статистичними обслідуваннями.

Переписом 1926 р. в Україні було зафіксовано 55.172 населених пункти [5]. З них тільки 402 (0,7%) були міськими. Така незначна питома вага міських поселень відповідно пояснювала малочисельність міських жителів республіки. Їх нараховувалось складала менше 1/5 загальної чисельності населення УСРР. Отже, абсолютна більшість жителів республіки (81,5%) були сільськими. Таким чином, процес урбанізації хоча й був властивий УСРР, проте у середині 20-х рр. характеризувався як незначний.

Основна маса міських жителів зосереджувалась у містах з населенням від десяти до двадцяти і від двадцяти до п'ятдесяти тисяч осіб. У таких міських населених пунктах, що становили майже половину чисельності міст України, проживало понад 2/3 міського населення республіки. Ще чверть від загальної кількості міських жителів становили ті, хто проживав у найбільших містах УСРР. Міст з кількістю населення сто і більше тисяч, нараховувалося всього шість: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Миколаїв, Сталіно. Враховуючи думку фахівців, що найбільш швидко зростають малі і великі міста [6], можна констатувати інтенсивність процесу урбанізації в республіці.

Проте, зростання чисельності міського населення економічних районів УСРР було дещо контрастним. У п'яти (з шести) районах Держплану питома вага мешканців міста не перевищувала двадцятивідсоткового показника. Зокрема, на Правобережжі і Лівобережжі міським був кожний шостий житель, а на Поліссі кожний сьомий. На цьому фоні різко виділявся Гірничопромисловий район. Тут міське населення складало 41,8% чисельності жителів регіону (1/6 всієї чисельності міського населення України). Цілком закономірно, що високорозвинений індустріальний район характеризувався найвищим показником питомої ваги міських жителів. На території Гірничопромислового району, який складав 1/14 частину площі республіки, знаходилося 157 міських населених пунктів (тобто понад третина чисельності міст України), хоча вони і були у більшості своїй дрібними населеними пунктами. Один із організаторів перепису, демограф О.О.Квіткін, досліджуючи особливості процесу містоутворення в СРСР у середині 20-х рр., відмічав зростання серед міських поселень питомої ваги промислових центрів [7]. Такому визначенню повністю підлягали міські населені пункти Гірничопромислового району. Саме цією тенденцією можна пояснити відносну багаточисельність міст у зазначеному регіоні. Слід зауважити, що в Гірничопромисловому районі сільські жителі, хоч і склали половину населення, але не являли потенційного резерву міської робочої сили, який дійсно міг активізувати іміграційний процес. Загалом, міграційні процеси в період індустріалізації набували переважно міжрайонного або міжреспубліканського характеру.

Невід'ємною частиною соціально-демографічного аналізу є характеристика складу населення за статтю і віком. У демографічній науці існує твердження, що статеві-вікова структура суспільства формується під впливом біологічних і соціально-економічних чинників [8]. Під першими фахівці розуміють показник співвідношення хлопчиків і дівчаток серед народжених, різницю в смертності серед чоловіків і жінок. У структурі іншої групи факторів виділяють: політичні катаклізми, особливості розміщення виробничих сил, становище жінок у суспільстві і т.д.. Матеріали перепису у такому контексті дозволяють багатогранно розглянути взаємовплив соціально-демографічних ознак.

За переписом жіноче населення складало 51,4% загальної чисельності жителів УСРР. Аналогічна ситуація властива всім економічним районам, за винятком Гірничопромислового, де питома вага жінок становила 49,1%. Чисельна перевага жінок в цей час пояснювалася сукупністю деяких демографічних і соціальних умов. Це, насамперед, політичні події (напр., війни), які прямо впливали на дисбаланс складу населення за статтю. Післявоєнна продовольча криза, голод також відігравали негативну роль у процесі зменшення чисельності чоловіків, (в умовах хронічного голоду фізіологічна витривалість чоловічого організму поступається жіночій).

У розрізі як міської, так і сільської місцевостей жінок нараховувалося більше, ніж чоловіків. По Україні їх питома вага серед міських жителів становила 50,8%, а серед сільських - 51,6%. У розглядуваному аспекті тільки Гірничопромисловий район мав свої відмінні риси внаслідок явного кількісного переважання чоловіків у містах, де їх відносна чисельність сягала 53%. У сільській місцевості регіону цей показник дорівнював 49,4%. Таке становище, як зазначалося, обумовлювалося специфікою комплектування робочою силою гірничодобувних та металургійних підприємств. Тому з усіх великих міст республіки (з населенням понад 50 тис.чол.) тільки у двох переважало чоловіче населення: у м. Сталіно (питома вага чоловіків становила 53,1%) і в м. Дмитрієвську (56,1%). Обидва міста розташовані саме в Донбасі.

Таким чином, вимальовуються загальні закономірності у співвідношенні чисельності представників чоловічої і жіночої статі. Переважання чисельності чоловіків могло стати наслідком причин тільки соціально-економічного характеру і є, скоріш за все, винятком, ніж правилом. Кількісне переважання жінок - результат впливу демографічних факторів, (соціальні причини у даному випадку можуть домінувати лише зрідка). Підтвердженням цьому слугують статистичні

дані перепису про віковий склад населення. Комбінуючи дві демографічні ознаки - стать і вік, одержимо більш розширене трактування впливу різних факторів на статеву структуру населення. У молодшому віці (до 4 років) кількісно переважали хлопчики. Це демографічно закономірно, оскільки встановлено, що на кожні 100 дівчаток народжується 104-106 хлопчиків [9]. Але у другій групі (5-9 років) диспропорція нівелюється. У цій категорії було зареєстровано вже 50,1% дівчаток. Отже, матеріали перепису свідчать, що саме в цьому віці встановлюється біологічна рівновага: менша народжуваність дівчаток компенсується більш високою смертністю хлопчиків. У більш старших вікових групах спостерігається чисельне переважання жіночого населення, питома вага якого в кожній наступній групі, як правило, зростала.

Чітко видно вплив війн на інтенсивність відтворення населення (особливо серед міських жителів). Внаслідок військових дій (зменшення населення, особливо чоловічого, і, як наслідок, падіння народжуваності демографічні процеси у республіці зазнали значних змін. Так, загальна чисельність дітей віком від 5 до 9 років поступалась їх кількості у старшій віковій групі від 10 до 14 років. Хоча, за сприятливих умов (в ідеалі), без впливу побічних факторів, ситуація повинна бути прямо протилежною. У більш старшому віці при порівнянні статистичних даних про загальну кількість дівчаток віком від 10 до 14 років і дівчат від 15 до 19 років простежується аналогічна тенденція.

Отже, вплив політичних потрясінь, відповідно до матеріалів перепису, помітний не лише на прикладі загальної чисельності населення, а й при вивченні статево-вікової структури міських жителів. Недостатня народжуваність у період війн виявлялась також у пропорційно малій кількості дітей 5-9 річного і 10-14 річного віку. Спрямованість надмірної переваги жінок серед населення віком від 25 до 39 років (найбільш вірогідний вік учасників військових дій) також властива міським жителям. Особливо велика різниця у питомій вазі жіночого і чоловічого населення у віковій групі від 25 до 29 років. Для України вона дорівнювала 7,8%, в т.ч. у міській місцевості - 6,8%.

Особливості економічної діяльності міського населення також відігравали певну роль у формуванні співвідношення представників різних вікових груп. Так, серед міських жителів найчисельнішою була група осіб віком від 20 до 24 років. Враховуючи спрямованість міграційних потоків, зробимо висновок: з сіл у міста мігрувала переважно молодь. У даному випадку ми бачимо активізацію впливу соціально-економічного фактору на процес формування статево-вікового складу населення.

В цілому, Радянський Союз починав своє перетворення із держави з домінуючим сільським населенням у державу з домінуванням міських жителів після соціального та економічного занепаду, які були викликані революцією та громадянською війною.

До 1923 р. міста СРСР майже відновили чисельність населення [10]. А вже між першим та другим офіційно санкціонованими переписами населення 1926 та 1939 рр. міське населення більше ніж подвоїлось. Воно зросло з 26,3 млн. осіб до 55,9 млн. осіб. Щодо УСРР, то питома вага міських жителів збільшилася з 18,5% до 32,8% від загальної чисельності населення республіки. Причин зростання кількості міських жителів було дві: природній приріст населення та іміграція. Загалом, з 1920 по 1933 рр. в УСРР міське населення майже подвоїлось - від 3916,3 тис. до 7158,7 тис.

У відповідності до опублікованих статистичних даних, з 1 січня 1929 р. населення міст України збільшилося на 29,2%. У таких сільськогосподарських регіонах, як Полісся, Правобережжя і Лівобережжя зростання міського населення було найменшим, відповідно 12%, 19,2% і 14,6%, а найбільшим зростання міського населення було у таких сільськогосподарських регіонах, як Степ, Дніпропетровський промисловий район і Донбас, відповідно 31,9%, 46,7% і 74,3%. Найвищий рівень урбанізації був у округах з найбільшими промисловими центрами - особливо у Харківській, Київській, Одеській, Дніпропетровській, Миколаївській, Маріупольській та у Донбасі.

З 1920 по 1934 р. кількість міст з постійним населенням 100 тис. осіб зростає. Так, якщо у 1926 р. таких міст було шість, а їх жителі склали 33,5% від усього міського населення в Україні, то до січня 1934 р. нараховувалось вже 11 основних міст з населенням більше ніж 100 тис. осіб, які становили майже 40,8% від усього міського населення. Ще одна важлива особливість: міста Донбасу, Дніпропетровського індустріального регіону і Степу, котрі знаходились за межами історичного центру України, зростали більш швидкими темпами, ніж міста Полісся, Правобережжя, Лівобережжя та виокремленого пізніше Центрального району України. Отже, на перший план в урбанізаційних процесах поступово і остаточно висувались саме соціально-економічні чинники. Загалом, аналіз складу населення УСРР за статтю і віком дозволяє зробити висновок про великі перспективи демографічного розвитку республіки. Різні причини демографічного, соціально-економічного і політичного порядку, що безумовно коригували співвідношення статеві-вікових груп жителів республіки, не могли однаково впливати на тенденції відтворення населення. Тільки досконале вивчення особливостей цього процесу в українському суспільстві дозволить дослідникам дати адекватну оцінку тим заходам по обліку і регулюванню трудових ресурсів, які вживав уряд на порозі індустріального перетворення країни.

Література:

1. Методика поділу населення на міське і сільське була розроблена ще в програмі перепису населення 1920 р./ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 582, оп.1, Т.1, од. зб. 1346.
2. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. – Отдел 1. – Т.3. – М., 1928. - С.447.
3. Див.: Алфавитный перечень городов и поселений городского типа// Программы и пособия к разработке Всесоюзной переписи населения 1926 г. – Вып. 2. – М., 1927.
4. Квиткин О.А. О типах городских поселений (по переписи 1926 г.)// Советская демография за 70 лет. – М., 1987. – С.29-37.
5. Наступні абсолютні і відносні показники взято і розраховано автором за: Всесоюзная перепись населения 17 дек. 1926 г. – Отдел 1. – Т.11. – М., С.2-3, 40-51.
6. Див.: Урбанизация и демографические процессы. – М., 1982. – С.30.
7. Квиткин О.А. Назв. праця.
8. Статистика населения с основами демографии. – М., 1990. – С.70.
9. Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С.422.
10. Див.: George O. Liber, Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923-1934, Cambridge, 1992.